

प्रकरण दुसरे

संध्या देशपांडे यांचे

वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व

प्रकरण दुसरे

“संध्या देशपांडे यांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्व”

पहिल्या प्रकरणात मराठी कादंबरीचा उदय आणि विकास याचा अभ्यास केला आहे. दुसऱ्या प्रकरणाच्या सुरुवातीला संध्या देशपांडे यांच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाची ओळख करून घेणे अगत्याचे आहे. एखाद्या लेखकाची साहित्यकृती समजावून घेत असताना त्या लेखकाचे अल्पचरित्र थोडे तरी माहीत असणे आवश्यक असते. प्रथम संध्या देशपांडे यांचा परिचय घेऊ.

व्यक्तिपरिचय

नाव : संध्या देशपांडे

जन्मतारीख : २६/१०/१९५८

पत्ता : शांती कुटिर अपार्टमेंटस, ७८ सोमवार पेठ, टिळकवाडी, बेळगाव.

गाव : बेळगाव

शिक्षण : एम.ए.

साहित्यप्रकार : कादंबरी, नाटक, चरित्र, एकांकिका, दीर्घकाव्य, पथनाट्य, बालसाहित्य

संध्या देशपांडे यांचा जन्म दि. २६/१०/१९५८ रोजी इचलकरंजी येथे झाला. त्यांचे वडील शिक्षक होते व आई गृहिणी होती. त्यांना तीन बहीणी आहेत. त्यांची आई व बहिणी यांना गायनाची आवड होती. त्यामुळे लहानपणापासून त्यांच्या घरात संगीताचे वातावरण होते. बी.ए. पर्यंतचे त्यांचे शिक्षण इचलकरंजीमध्ये झाले. बी.ए. झाल्यानंतर त्यांचे बेळगाव मधील इंजिनियर देशपांडे यांच्याशी विवाहबद्ध झाल्या. श्री. देशपांडे इंजिनियर व उत्तम इंटेरियर डिझायनर आहेत. लग्नानंतर त्या बेळगावात राहत असल्यामुळे एम.ए. चे शिक्षण त्यांनी कर्नाटक विद्यापीठातून घेतले. कर्नाटक विद्यापीठात त्या सर्वप्रथम आल्या होत्या. त्यांच्या लग्नानंतर वडील नोकरीमुळे कोल्हापूरला स्थायिक झाले होते.

त्यामुळे इचलकरंजीशी त्यांचा संबंध कायमचाच संपला. आई-वडिलांच्या मृत्यूनंतर त्यांचे कोल्हापूरला जाणे-येणे कमी झाले. शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर बेळगाव येथील आर.पी.डी. कॉलेज येथे त्या गेली ३० वर्षे मराठी विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत आहेत.

संध्या देशपांडे यांना लहानपणापासून वाचनाची आवड होती. कथा, कादंबरी, नाटक, एकांकिका, अध्यात्मिक साहित्य, कन्नड साहित्य यांचे त्या वाचन करीत. खेळांपेक्षा त्यांना वाचनाची आवड होती. त्याचबरोबर त्यांनी नाटकांचे दिग्दर्शन करून त्यांचे प्रयोग केले आहेत. वाचनाच्या व अभिनयाच्या छंदापासून पुढे त्या लेखनाकडे वळल्या. शाळेत असताना त्यांनी एक-दोन एकांकिका लिहिल्या होत्या. मात्र इ.स. १९८५ साली त्यांनी खऱ्या अर्थाने लेखनाला सुरुवात केली. नाटकांचे दिग्दर्शन करून त्यात अभिनय करायला त्यांना आवडत असे. त्यांच्यावर अनेक लेखकांच्या लेखनाचा परिणाम झाला. परंतु विजय तेंडूलकर यांच्या नाटकांच्या शैलीचा व लेखनाचा त्यांच्यावर सर्वाधिक परिणाम झाला. त्यांच्या अनेक नाटकांचे त्यांनी प्रयोग केले आहेत. काही अनुवादात्मक नाटके लिहून त्यानंतर स्वतंत्र नाटके लिहिण्यास सुरुवात केली.

संध्या देशपांडे यांना नाटकांची आवड असल्यामुळे त्यांनी स्वतःची 'नाट्यांकुर' ही संस्था स्थापन केली. या संस्थेद्वारे त्यांनी अनेक नाटके व एकांकिका यांचे प्रयोग केले. त्यातून समाजजागृती घडविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांची आई ही बेळगावची होती. त्यामुळे त्यांना कन्नड भाषा अवगत होती. त्यामुळे संध्या देशपांडे यांचेही कानडी भाषेवर प्रभुत्व असल्यामुळे कानडी नाटके देखील त्यांनी लिहली आहेत. पथनाट्ये करून त्यातून समाजजागृती करण्याचा प्रयत्न केला. एड्स या गंभीर विषयावरती 'एड्सविरोधी रेल चली है' या पथनाट्यातून 'एड्स' विषयी समाजात जे गैरसमज आहेत. ते दूर करण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'या थैलीखाली दडलंय काय?' या पथनाट्यातून त्यांनी प्लॅस्टिक हा विषय मांडलेला आहे. प्लॅस्टिकचे दुष्परिणाम काय आहेत. त्याचा कमीतकमी वापर करावा. हा

संदेश त्यांनी दिला आहे. तसेच प्लॅस्टिकची विल्हेवाट योग्यप्रकारे केली पाहिजे हे सांगून पर्यावरणासंबंधी जागृती करण्याचा प्रयत्न केला आहे. “त्यांच्याबद्दलची माहिती त्यांच्या पक्षीतीर्थ या पुस्तकाच्या मलपृष्ठावरती आपणास पहावयास मिळते.”^१

संध्या देशपांडे यांनी अनेक नाटके व एकांकिका लिहल्या. आपल्या कादंबरी लेखनाची सुरुवात स्त्रीविषयक लिखाणाने केली. संध्या देशपांडे यांच्या अनुभवविश्वाचा आवाका दांडगा असल्याने त्यांनी कादंबरी हा वाङ्मयप्रकारही हाताळला. त्यांनी ‘अश्वदा’ ही पहिली कादंबरी लिहली. तिला भरपूर यश मिळाल्यानंतर त्यांनी ‘सुलतान’ ही दुसरी कादंबरी लिहली आहे. संध्या देशपांडे यांच्या घरात संगीताचे वातावरण असल्यामुळे त्यांना संगीत नाटक करण्याची फार आवड होती. ययातीकन्या माधवी हा विषय त्यांनी संगीत नाटक लिहिण्यासाठी निवडला होता. मात्र एकही संवाद त्यांना सुचेनासा झाला आणि त्यांना कादंबरी लिहिण्याची प्रेरणा मिळाली. कारण एवढा मोठा विषय नाटकात बसविणे शक्यच नव्हते. म्हणून त्यांनी ‘अश्वदा’ ही कादंबरी लिहिण्याचे ठरविले. संध्या देशपांडे यांचे लिखाण हे एकटाकी लिखाण आहे. एकदा लिहायला बसल्या की विषय पूर्ण करून मगच लेखणी खाली ठेवत असत. मात्र कादंबरी हा विस्तृत साहित्यप्रकार असल्यामुळे त्यांना ती लिहिण्यास दोन वर्षे लागली. ही कथा महाभारतात एक पानभरच आहे. त्यामुळे हा विषय विस्तृतपणे मांडण्यासाठी त्यांना अथक परिश्रम घ्यावे लागले. माधवीने ज्या-ज्या ठिकाणी प्रवास केलेला आहे ती ठिकाणे त्यांनी नकाशात तपासून पाहिली. महाभारताबरोबर त्यांनी पद्मपुराणाचादेखील अभ्यास केला आहे. त्यांनी कादंबरीचा मनोवैज्ञानिक दृष्टीने अभ्यास करून त्यांचे लेखन केलेले आहे. त्यांनी पुरूच्या मानसिकतेचा विचार केला आहे. कारण ययाती महाराज त्यांचा एकांत चोरून बघत असत. त्यामुळे पुरू मानसिकदृष्ट्या डळमळीत होतो. माधवीची घुसमट, त्याग, तिच्यावर झालेला अन्याय संपविण्याच्या दृष्टीने लेखिकेने कादंबरीचा शेवट हा तिच्या कलाने घेतला

आहे. त्याकाळी तिला न्याय मिळाला नाही. त्यामुळे तिला न्याय मिळण्याच्या दृष्टीने शेवट केलेला आहे. लेखिकेला लेखन करत असताना रंभा ही व्यक्तिरेखा प्रभावी वाटत होती. त्यासाठी रंभा या व्यक्तिरेखेचा संदर्भ त्यांनी कन्नड चरित्र कोशातून मिळवला आहे. सतत ज्ञानाची ओढ असणारा विश्वामित्र कादंबरीतून लेखिकेने मांडला आहे. अश्वदा कादंबरीच्या कथानकाविषयी डॉ. मंगला आठलेकर म्हणतात, “आपल्या आयुष्यात घडलेल्या प्रचंड अकल्पनीय उलथापालथीला सामोरे जात असताना एक स्त्री म्हणून माधवीच्या मनात भावनांचे आणि वासनांचेही जे कल्लोळ निर्माण होतात तो या कादंबरीचा गाभा आहे.”^२

‘अश्वदा’ कादंबरीतून संध्या देशपांडे यांनी स्त्रियांच्या वेदना, घुसमट, गांजवणूक, त्यांच्या विविध भावभावनांचे चित्रण केले आहे. स्त्रीविषयक जाणिवांचा विविध पट साकार केलेला आहे. पुरुष प्रधान संस्कृतीत उपेक्षित असलेली स्त्री, तिची घुसमट, तिची कुचंबणा आणि विटंबना, कुटुंबात तिला असलेले दुय्यम स्थान, स्त्री सौंदर्याचा हव्यास, वासनाधंता असणाऱ्या पुरुष प्रवृत्तीवर आघात करण्याचा प्रयत्न लेखिकेने यामध्ये केला आहे. परिणामकारक व्यक्तिचित्रे, विविध नाती उलगडणारे मनोविश्लेषण, प्रत्ययकारी संघर्ष, वाचकांची उत्सुकता वाढविणारे शीर्षक, आशयास साजेशी, कल्पकतेचा आविष्कार करणारी साधी सोपी भाषा, निवेदन पद्धतीची विविधता व भावनांचा हळुवार आविष्कार ही त्यांच्या लेखणीची वैशिष्ट्ये आहेत.

संध्या देशपांडे यांनी लिहिलेल्या पुस्तकांची सूची :

लेखिका	पुस्तकाचे नाव	प्रकाशक	वर्ष
कादंबरी			
संध्या देशपांडे	अश्वदा	मेनका प्रकाशन, पुणे	२००६
संध्या देशपांडे	सुलतान	अनुबंध प्रकाशन, पुणे	२००८

भाषांतरीत नाटके

संध्या देशपांडे चाफा साहित्य अॅकॅडमी, मुंबई २००५

दीर्घकाव्य

संध्या देशपांडे अजन्मा मदन राजी प्रकाशन, बेळगाव २००८

बालवाङ्मय

संध्या देशपांडे पक्षीतीर्थ शब्दवेल प्रकाशन, २००३
कोल्हापूर

संध्या देशपांडे अ.ब.क.ड.ई. शब्दवेल प्रकाशन, २००३
कोल्हापूर

संध्या देशपांडे पंडोरानं उघडली पेटी शब्दवेल प्रकाशन, २००३
कोल्हापूर

हे संध्या देशपांडे यांचे प्रकाशित झालेले साहित्य आहे. त्यांनी या व्यतिरिक्त अनेक नाटके व एकांकिका लिहल्या आहेत. मात्र ते त्यांनी प्रकाशित केले नाही. त्यांचे प्रयोग त्यांनी आपल्या 'नाट्यांकुर' या संस्थेतून केले आहेत ते साहित्य पुढीप्रमाणे

नाटक

१) अंतस्थ - संध्या देशपांडे (रं.धो.कर्णे यांच्या जीवनावर आधारित)

२) जीना इसीका नाम है - संध्या देशपांडे

भाषांतरीत नाटके

१) महामाया - संध्या देशपांडे - प्रकाशनाच्या मार्गावर - (चंद्रशेखर कंबार यांच्या महामायेचा अनुवाद)

एकांकिका

- १) अकल्पित - संध्या देशपांडे
- २) अतर्क्य - संध्या देशपांडे
- ३) पाऊले चालती - संध्या देशपांडे
- ४) ब्लॅक वूमन - संध्या देशपांडे
- ५) अक्रित - संध्या देशपांडे
- ६) अजन्मा - संध्या देशपांडे
- ७) नागमंडलम - संध्या देशपांडे
- ८) चौघी - संध्या देशपांडे
- ९) मृगावर्त - संध्या देशपांडे
- १०) गोष्ट ऐकणारी मुलगी - संध्या देशपांडे
- ११) एकदा काय झालं - संध्या देशपांडे

पथनाट्य (मराठी व हिंदीतून)

- १) एड्स विरोधी रेल चली है - संध्या देशपांडे - २०० प्रयोग
- २) एक कहानी सबकी अपनी - संध्या देशपांडे - ५७ प्रयोग
- ३) या थैली खाली दडलंय काय? - संध्या देशपांडे - १० प्रयोग
- ४) जादुकी छडी का है बोलबाला - संध्या देशपांडे - २५ प्रयोग

चरित्र

- १) गंगालहरी - गंगुबाई हनगल या प्रसिद्ध शास्त्रीय गायिका यांच्या जीवनावर -
प्रकाशनाच्या मार्गावर

संध्या देशपांडे यांनी 'अश्वदा' कादंबरी लिहून त्यातील संघर्षकथा वाचकांपर्यंत पोहचविली आहे. त्यातील आशय वाचकांपर्यंत पोहचला आहे. एक प्रतिथयश लेखिका म्हणून त्यांचे कादंबरी क्षेत्रात स्थान उंचावले आहे.

संध्या देशपांडे यांना प्राप्त झालेले पुरस्कार -

- १) एम.ए. ला कर्नाटक विद्यापीठात प्रथम - कृ.ब.निकुंब व गो.म.कुलकर्णी पुरस्कार.
- २) शिक्षण क्षेत्रातील आणि साहित्य विषयक कामगिरीसाठी - बुमेन अचिवर्स पुरस्कार.
- ३) नागमंडलम (हिंदी) एकांकिकेला भारतीय युवा महोत्सवात प्रथम पुरस्कार प्राप्त.
- ४) 'अंतस्थ' या नाटकास श्रीरंग संस्थेचा लेखन पुरस्कार प्राप्त.
- ५) अ.ब.क.ड.ई. या एकांकिकेला नाथ पै स्पर्धा, कणकवली येथे प्रथम पुरस्कार.
- ६) मुलांसाठी लिहिलेल्या एकांकिकांना कणकवली आणि सावंतवाडी येथील स्पर्धात दिग्दर्शन आणि अभिनयाचे विविध पुरस्कार प्राप्त.
- ७) पथनाट्यांना राष्ट्रीय महोत्सवात पुरस्कार प्राप्त.

संध्या देशपांडे या एक उत्तम गृहिणी, प्रेमळमाता, प्रेमळ पत्नी, आदर्श शिक्षिका, उत्तम दिग्दर्शिका, नातवंडाचे तोंड भरून कौतुक करणारी प्रेमळ आजी या भूमिका बजावत असताना त्यांनी खूप मोठा मित्रपरिवार जमविला. त्यांच्या मित्रपरिवारामध्ये बालगोपाळांपासून वृद्धांपर्यंत सर्व व्यक्तींचा समावेश आहे. त्यांचे व्यक्तिमत्व प्रभावी असे आहे. साहित्यिक संध्या देशपांडेपेक्षा माणूसपण जपणाऱ्या संध्या देशपांडे आपणास अधिक भावतात. त्यांच्याशी संवाद साधत असताना आपण पूर्वीपासून त्यांना ओळखत आहोत असे वाटते. एक प्रतिथयश लेखिका म्हणून त्यांचे मराठी साहित्यातील स्थान निश्चितच वरच्या दर्जाचे आहे असे म्हणावे लागेल.

संध्या देशपांडे यांच्या सर्जनशील व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण कसकशी होत गेली; याचा संक्षिप्त परामर्श या प्रकरणात घेतलेला आहे. त्यांचे जीवन आणि त्यांचे लेखन यातील संगती शोधण्याच्या दृष्टीने त्यांच्या जडणघडणीचा परामर्श महत्त्वाचा ठरावा. लेखन आणि अभिनय या दोन्ही कलांची आवड असणाऱ्या संध्या देशपांडे यांनी अनेक नाटकांचे दिग्दर्शन करून पारितोषिके मिळविली आहेत. त्यांचे लेखन अनुभूतीतून साकारले

असल्याने त्याला एक वेगळेच मूल्य प्राप्त झाले आहे. नवनवीन विषय हाताळण्याचा त्यांचा मानस आहे. एक मनस्वी यशस्वी लेखिका म्हणून संध्या देशपांडे यांनी मराठी साहित्यात आपले स्थान निर्माण केले आहे.

संदर्भ सूची

- १) देशपांडे संध्या,
पक्षीतीर्थ,
शब्दवेल प्रकाशन, कोल्हापूर,
आवृत्ती पहिली,
१ जुलै २००३.
- २) सकाळ : सप्तरंग, वर्तमानपत्र,
९ सप्टेंबर २००७,
पृ.क्र. ७.